

Szendrői Jenő
Arnóth Lajos
Finta József
Merényi Ferenc
Nagy Elemér

Magyar építészet 1945-70

Építészetünk (1945—1970)

Művészi tevékenységet értékelni nem hálás feladat. Mi az, amit egy kortárs szépnek tart, az utód pedig lenéz — vagy éppen fordítva? Annyi tényező eredője, hogy valóban csak az idő múlásával alakulhat ki a viszonylag objektív ítélet. Bár lehet, hogy korunk mindent kutató és rendszerező emberi értelme olyan érzelmi kérdésekre is választ akar kapni, amelyekre egyértelmű felelet nincsen.

Érvényes ez a megállapítás az építészetre is, amelyben — sajátságosságának megfelelően — az egyén és a társadalom igényének optimális kielégítésére, a folyton fejlődő anyagi és a mindig megújuló szellemi feltételek alapján és érvényesülésével kell az alkotást létrehozni.

Hozzávéve még, hogy az építési alkotás megvalósítása sokszor évekig tart — az elmúlt két és fél évtized rövid ahhoz, hogy időtálló értékelést lehessen adni, annál is inkább, minthogy nem lezárt építészeti korszak után, hanem benne vagyunk. Ezzel a könyv szerkesztői számot vetettek, és ezért igyekeztek főképp arra irányult, hogy az elmúlt negyedszázad legfontosabb törekvéseit bemutassák. Természetesen igyekeztek ezeket a törekvéseket az általuk és bizonyos mértékig a közvélemény által is elismert épületekkel példázni, de tisztában vannak azzal, hogy ez a példatár nem teljes, és a válogatás is vitatható.

A magyar építészettörténet e rövid korszakának legjellemzőbb sajátosságait keresve, az új és nagyszabású feladatok mellett az előzőekben említett műalkotó tényezők egyensúlyának a megbomlását, a szerkezet és forma konfliktusát, a hirtelen irányváltásokat, a sok keresést és bizonytalanságot lehet kiemelni.

Amikor a második világháború után a lerombolt ország újjáépítése megkezdődött, az építészet szemlélete elég egységes volt. A két háború közötti, a harmincas évek közepéig hivatalosan egyedül elismert kései historizáló irányzat végleges vereséget szenvedett. A negyvenes évek elején az ún. modern építészet térfoglalása teljesnek volt mondható. Európai színvonalú lakó- és középületek jöttek létre, ha nem is nagy számban, és nemritkán a nagyközönség, főképpen a kispolgári rétegek tartózkodó értetlenségének ellenében. Bár ezen az építészeten érezni lehetett a külföldi hatást, hiányzott az a másfél évtized, amelyet a historizálás lefoglalt. A modern építészet elveinek érvényesítése és módszereinek felhasználása túl gyorsan történt, sok sematikus, felületesen átvett formaelem divatként jelentkezett (gondoljunk csak az Újlipótváros spekulációs „modern” bérházaira), mégis törekvéseiben — ahogy Major Máté is megállapította — mindenképpen előremutatónak, progresszívnek tekinthető. Nem véletlen, hogy a modern építészettel szemben az akkori hivatalos körök ellenállása lépten-nyomon megmutakozott; a végleges frontáttörésnek a hivatalos középítkezések terén a volt Pénzügyminisztérium Szabadság téri székházának megépítése (1938) tekinthető. Viszont a rövidesen kitört világháború mindinkább korlátozta az építkezési lehetőségeket.

A háború utáni első években (1945—1948) az újjáépítés ennek a modern magyar építészetnek a szellemében indult meg, bár az első három évben, 1948-ig, komolyabb, új, nagy feladat gyakorlatilag kevés jelentkezett. Még az 1948-ban az Új Építészeti Köre által megrendezett Új-Csepel terveinek kiállítása is inkább csak építési manifesztációnak tekinthető, a bemutatott tervek mögött komoly építési lehetőség nem állott, nem is épültek meg.

Annál inkább a következő években, 1948—1950-ben, elsősorban köz-, de lakóépületek tervei is szép számban kerültek le a tervezők asztaláról és gyorsan meg is valósultak. Ezek a tervek már az 1948-ban alakult állami tervezőirodákban születtek. E periódus alkotásai, melyeknek legjobbjait az egyes fejezetekben ismertettük, alapjában véve a tíz év előtti szellemet sugározzák, további fejlődést még nem mutatnak. Tervezőik is zömmel a háború előtti modern építézet hívei, illetőleg talán csak művelői voltak.

Egységes építészeti szellem kialakulásához egy-egy nagy egyéniség szuggesztív és széles rétegeket lenyűgöző hatása, vagy az egyenrangúak és a társadalom ítélkezésének tartós egymásra hatása szükséges. Nálunk egyik feltétel sem volt adott. Azt az időkiéssést pedig, amit a historizáló építézet okozott, az alkotási lehetőségeknek a háború alatti és utáni több mint fél évtizedes hiánya is növelte.

A kiszélesedett közvélemény változatlan tartózkodással szemlélte ezeket az új épületeket. Talán kevesebb ellenvetéssel, mint tíz évvel ezelőtt, mert „megszokta”, de a megszokás még nem megértés. Meghaladja a bevezetés keretelt ennek a sokféle társadalmi tényezőre visszavezethető tartózkodásnak az elemzése, de talán az előzőekben felvetett egy-két utalás sejtteni engedti az okokat.

Lehet, hogy ez a körülmény is hozzájárult, bár nem döntő módon ahhoz, hogy az akkori művelődéspolitikai (1951) szembefordult a modern építészettel és elmarasztalta. A Révai József által vezetett emlékezetes építészetelméleti vita formálisnak és kozmopolitának bélyegzte: „... a modernista építézet talán az egyetlen ellenséges kulturális irányzat, amely Magyarországon ma még nyíltan tud jelentkezni...” (Révai). Nem kell itt részletezni, hogy ez az állásfoglalás a modern építézet további művelését lehetetlenné tette. Részben az elméleti vita, részben az életre hívott Magyar Építőművészek Szövetségének első országos kongresszusa 1951 őszén meghirdette a szocialista realista építézetet, amelyet az építészeti köznyelv hamarosan „szoc-reál”-ra rövidített.

A meghatározott célkitűzés: „a haladó építézet tartalmában legyen szocialista, formájában nemzeti” olyan elvi ellentmondásokat hordott magában, amelyeket a gyakorlat feloldani nem tudott. Nem a szocialista tartalommal volt baj: természetes, hogy a szocialista társadalom a saját igényeit akarja kielégíteni, de baj volt a nemzeti formával egyrészt, mert a forma ilyen kiemelése az építézet lényegével ellentétes, másrészt a nemzeti jelleg olyan utasítászerű leegyszerűsítése, hogy a XIX. század korának klasszicizmusában jelenjenek meg a XX. század szerkezetével előállított épületek — nyilvánvalóan lehetetlen. „Hogyan lehet felhasználni a klasszikus hagyományokat anélkül, hogy az közönséges másolás legyen? Hogyan lehet Hildet és Lajtát, Pollackot és Lechnert felhasználni, hogyan lehet az ő művészetük elemeit átformálva beilleszteni ebbe az újba, amit nekünk kell megteremtünk —, ennek megoldása az alkotó építészek dolga.” (Révai) Ezt a „dolgot” azonban megoldani nem lehetett.

Még az a hallgatólagos érv sem igazolódott, hogy a megnövekedett feladatok végrehajtása egy fejletlen és rosszul felszerelt építőipar számára könnyebb hagyományos, kezdetleges építési módokkal, tégilával és vakolókanállal. Az ipari

építészetben, ahol a feladatok legjobban sűrűsödtek, és az építőipari elmaradottság még fokozottabban jelentkezett (nem volt elegendő építési acél, hiányzott a vasbetonhoz a zsaluzóanyag), a mérnöki invenció a megvalósítást keresve, olyan előre gyártott vasbeton szerkezetű ipari épületeket alkotott, amelyek nemcsak a termelési feltételeket elégítették ki egyre következetesebben (nagy ipartelepek, országos erőművek stb.), hanem részben ennek következményeként egyre magasabb színvonalú építészeti alkotások jöttek létre. Ezzel szemben rövidesen kiderült (1955–1956), hogy a téglafalal és vakolattal előállított architektúra nemcsak tartalmi ellentmondásai miatt járhatatlan út, de a szocialista társadalom rohamosan növekvő építési igényeit sem tudja kielégíteni. Az építészeti „szoc-reálít”, amelyet a téves művelődéspolitikai hívtott életre, gazdaságpolitikai felismerések döntötték meg.

Bár az 1951-es vita óva intett attól, hogy a klasszikus hagyományok felhasználása archaizálásra vezessen, ma már helyesebbnek látszik ennek a szakasznak az épületeit nem szoc-reálnak, hanem archaizáló építészetnek nevezni. Könyvünk ebből az időből bemutatott művei a kor kereső bizonytalanságait példázzák.

Az 1956–1958 utáni építészeti periódus, amely napjainkban is tart, gyökeres fordulatot hozott, pontosabban a szoc-reál előtti modern építészet megtört fejlődésmenetének folytatásába fogott.

„Milyen legyen a ma épülete? Elsődlegesen feleljen meg céljának és rendeltetésének, a funkciónak, amiért tulajdonképpen létrejött. Legyen konstruktív, ésszerűen használja azokat az eszközöket, amelyeket a XX. század fejlődő építőipara az építész rendelkezésére bocsát. Legyen anyagában a célnak megfelelő, anyagszerű. Itt elsősorban az a gondolat jut kifejezésre, amelyet napjainkban a gazdaságosság fogalma alatt gyakran taglalunk. Végül legyen a ma építészete tárgyilagos és őszinte. Fejezze ki megjelenésében is célját és rendeltetését. Talán furcsának hangzik az első három meghatározás után ez a negyedik: az őszinteség inkább emberi magatartás, mint egy épület jellemzője. De nem felesleges ezt a szót aláhúzni az ötvenes évek talán jóhiszemű, de alapszámban hibás szoc-reálja után. A fenti definícióból hiányzik a forma. Nem elemzi, hogy mikor szép egy modern épület. A tartalom és a forma konfliktusát — amelyről az elmúlt évtizedben annyi szó esett — sem tartja szükségesnek felvetni. Nem állítom, hogy ha az építész ezeket az alapfeltételeket betartja, feltétlenül és szükségszerűen szépet alkot, de azt igen, hogy művészi alkotás az előző kritériumok nélkül nem jön létre.”*

Bár a fentieket nagyjában és egészében harminc évvel ezelőtt is el lehetett volna mondani, mégis az alkotásokat, amelyek ebben a szellemben fogantak, az országban a két évtized során bekövetkezett társadalmi és gazdasági változások alapvetően jellemzik. Melyek a legfontosabb változások azok közül, amelyeknek építészettünkre való hatása többé-kevésbé közvetlen?

Az építészeti feladatok az ország szocialista törekvéseit tükrözik, s mennyiségi és minőségi vonatkozásokban egyaránt megváltoztak.

* A szerzőnek az Építőművészek Szövetsége 1961. évi közgyűlésén elhangzott felszólalása.

Az iparosítás az építéset olyan műfaját helyezte előtérbe, mint az ipari építéset. De az új ipartelemek egyben új városok létesítését is szükségessé tették (Dunapentele, Kazincbarcika, Leninváros). A városépítéset soha nem álmódott nagy feladatokat kapott. Nem gazdasági, hanem kulturális jelentősége van elsősorban, különösen az utóbbi tizenöt évben, a műemlékvédelem és helyreállítás terén keletkezett lehetőségeknek és elért eredményeknek. (Az idegenforgalom fokozódásával azonban gazdasági jelentősége sem lebecsülendő.)

Az építési igények a gazdasági és szociális követelményeknek megfelelően rendkívüli módon megnövekedtek. A termelési, kulturális és szociális épületek sokasága, az egymillió lakás programja hallatlan erőfeszítéseket ró az építőkre, s ezek az erőfeszítések nyomják rá építészettünkre bélyegüket, jó és rossz vonatkozásban egyaránt. A nehézségeket fokozza, hogy az építő- és az építőanyag-ipar fejlődése messze elmaradt mennyiségi és minőségi színvonalban attól, amelyre ennek az iparágaknak szüksége lenne. Az ötvenes évek túlméretezett iparpolitikájában az építéset mint nem termelő beruházás háttérbe szorult, és hovatovább az egész gazdasági építés leggyengébb láncszemeként hátráltatta a fejlődést. Csak az utóbbi évek iparpolitikája ismerte fel és értékeli az építéset népgazdasági jelentőségét.

A sok feladathoz képest kevés építőanyag és munkaerő, elsősorban a szakmunkáshiány, szükségszerűen az építészeti minőség általános romlásához vezetett. Ez nemcsak a népgazdaságra volt káros hatással, hanem gyakran természetellenesen szembeállította a tervezőket a kivitelezőkkel és megfordítva; és ez az egészségtelen állapot még ma is érezteti rossz hatását. Még mindig csak kivétel — bár szaporodó kivétel —, amikor az építészeti alkotások létrehozásában egymásra utalt partnerek egyetértésben találkoznak. Pedig ebből a találkozásból jönnek létre a legjobb alkotások. Hányszor kapta a tervezés a gazdaságtalanság vádját, pedig csak az épület minőségének tartására törekedett. A minőségrontással előállított épületek azonban kétségtelenül a leggazdaságtalanabbak. (Voltak persze időként jogos kifogások is.) Építészettünk megfelelő társadalmi elismerése hiányának — amiről sokszor esik szó, legalábbis szakmai körökben — talán legfőbb oka épületeink gyenge minősége. Mert az ember lakóhelyét, lakását, munkahelyét elsősorban mint jól vagy rosszul használható objektumot értékeli, s ez egészen természetes.

Az elmúlt negyedszázad építészetének világa feszültségekkel terhes. Amíg a feszültségek az ötvenes évek első felében inkább szellemi, ma főképpen anyagi természetűek. Hogyan lehet ezeket a feszültségeket levezetni, és a fokozódó építési igényeket kielégíteni?

Kétségtelen, hogy ebben a munkában az 1948-ban megalakult állami tervező irodákra jelentős szerep vár. Alapításukat az első öt éves terv hatalmas beruházási programjának előkészítése indokolta. Hogy az akkori, és a kisebb-nagyobb belső átcsoportosításokkal az 50-es évek közepéig lényegében kialakult és a vidéki városi és megyei tervezőirodákkal kiegészült szervezet a legserencsésebb-e, a vállalati felépítés legjobb otthona-e szellemi alkotások születésének, hogy kihasználhatók-e ebben a hatalmas szellemi koncentrációban rejlő lehetőségek — ezen lehet vitatkozni. De az biztos, hogy a húszeves kollektív munka, mint ezt könyvünk következő oldalai dokumentálják, szélesen

← ? ? ?
egyenletes építészeti színvonalat eredményezett. Meggyorsította és irányította a műszaki fejlődést. Az egyre igényesebb épületek tervezésére olyan szaktervező gárdát nevelt fel, amely azelőtt ismeretlen volt. Közlebb hozta egymáshoz a tervezésben részt vevő társtervezők népes seregét. Erre a szellemi bázisra jövődő építészettünknek nagyon is szüksége lesz.

Ma már nemcsak a szakmai körök, de a széles gazdasági közvélemény előtt is nyilvánvaló, hogy a feladatokat az ún. hagyományos tervezési és építési módokkal megvalósítani nem lehet. Az építőipar világszerte elmaradott iparág, akár a munkaerő-ráfordítást, akár a felhasznált építőanyag-mennyiséget, akár az előállítási időtartamot tekintjük. A modern társadalom szükségletének kielégítését a tömegtermelés jellemzi, amelynek helye a telepített üzem, a gyár. Az épület gyári előállításának feltételeit úgy kell megteremteni, hogy a helyszíni munkaráfordítás minimális legyen. Az építés iparosításának első lépései hazánkban is megtörténtek. Működnek és épülnek a házfárák, épületelemgyárák, az ún. könnyűszerkezetű építésmód bevezetése is folyamatban van. Rá kell mutatni azonban napjaink építészetének egyik valószerűleg legfontosabb problémájára: a gyári termék többé-kevésbé uniformizált — ez a tömeggyártás jellegéből következik. Nem lesz-e a gyárilag előállított épület szériatermék, lehet-e majd ezeket az épületeket művészi produktumnak tekinteni? Bár a vélemények megoszolók, biztos, hogy a tömegtermeléshez szükséges sorozat megválasztása alapvetően fontos. Az épület, sőt a városok elemeinek ismétlődése mindenkor az építészet jellemzője volt. Azonban a sorozatszámot és az elemek megválasztását nem szabad egyoldalúan meghatározni, mert a döntések nemcsak a közgazdasági mérőszámok tükrében befolyásolják az épület értékét, hanem annak építészeti kvalitását mint alkotást is fémjelzik.

Ma már a sorozat szükségességét senki sem tagadja, talán soha nem is vitatta; az építész-társadalom ennek jelentőségét átérzi, és mint tervezést meghatározó gondolatot magának vallja, és munkájában alkalmazza (tipizálás). De különösen érzékeny a sorozatot alkotó elemek nagyságrendje megválasztásának, valamint a szériaszámok eluralkodásának vonatkozásában. Egy bizonyos határon túl a széria előnyei gazdaságilag már nem mutathatók ki, sőt az idő előrehaladásával a fejlődést, az új termékek bevezetését is akadályozhatják. A szériaterméket az ember hozta létre, nem szabad megengedni, hogy talán nem is gazdasági okokból, hanem tehetetlenség vagy félreértés következtében a termék kerekedjék az alkotó fölé. Ez a probléma mind élesebben megmutatkozik a városépítészeti feladatokban is.

Jelenleg elsősorban az építés iparosításának a lehetőségét kell keresni, de szükséges a korlátokat is látni. Az iparosítás eszköz, esetleg módszer a cél megvalósítására. Korunknak, a XX. századnak matematikus vívmánya. Műveléséhez széles ismeretek, nagy áttekinthető és koordinációs készség szükséges.

Építőinkre — beleértve tervezőket és kivitelezőket — ma nemcsak egyes objektumok vagy együttesek megvalósítása hárul, hanem a fentebb vázolt, egész építészettünk fejlődését meghatározó szellemi erőfeszítés gondja is vállukon nyugszik.